

2008. – С. 182-189. Кат. № 13.

13. Weitzmann K. Icon Painting in the Crusader Kingdom // *Dumbarton Oaks Papere*. Vol. 20. – Washington, 1966. – P. 79-81. Fig. 63-65; Folda J. *Crusader Art. The Art of the Crusader in the Holy Land*, 1099-1291. – Burlington, 2008. – P. 92-93. Fig. 65.

14. Абрамович Д.И. Життя святих мучеников Бориса и Глеба и служби им. – Петроград, 1916. – С. 20.

15. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – К., 2006. – С. 303-304.

16. Полное собрание русских летописей. Т. X: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – СПб., 1885. – С. 303-304.

17. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – К., 2006.

18. Коваленко Ю.О. Исторична топографія літописного Глухова у світлі археологічних досліджень // *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*. – Суми, 2008. – С. 25-26.

Пуцко В. Г. Древняя глуховская находка

В статье дано описание редкого изделия мелкой металлопластики XVI в. – бронзовой иконки с изображением святых князей Бориса и Глеба, найденной на северной окраине Глухова в районе Чернечьих источников.

Ключевые слова: панаяга, иконография, эпиграфический устав.

Putsko V.H. Ancient Hlukhiv finding

The article presents description of rare bronze icon of the XVI th century with the images of St. princes Borys and Hlib. It was found in the north part of Hlukhiv – Chernechi water sources.

Key words: panahia, iconography, print.

16.01.2013 р.

УДК 94(438)«155/165»:32.019.51:327

В.М. Пилипенко

ПРОЕКТИ ЛИЦАРСЬКОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ У ПОЛЬСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ СЕРЕДИНИ XVI – СЕРЕДИНИ XVII СТ.

Стаття присвячена аналізу ідеї створення лицарської школи для шляхетської молоді, яка існувала у польській суспільно-політичній думці середини XVI – середини XVII ст. Автор виділяє два аспекти існування ідеї школи: як реальної установи з військової підготовки та літературний топос. Дослідник стверджує, що автором ідеї школи як установи можна вважати Анджей Фрича Моджевського, другий напрямок представляв Станіслав Оріховський.

Ключові слова: політична публіцистика, лицарська школа, літературний топос.

Протягом багатьох століть українські землі були ареною постійних нападів кримських татар. Сусідство із небезпечними кочовиками було важливим фактором розвитку не лише власне українських земель, а й держав, до складу яких вони входили. Романтизуючи вітчизняну історію, дослідники XIX ст. вбачали у татарських нападах

головну причину виникнення козацтва.

Перепідпорядкування українських воєводств від ВКЛ до Польської корони під час укладання Люблінської унії 1569 р. потягло зі собою і нові проблеми із татарською загрозою цим землям. Примітно, що питання оборони українських воєводств обігрувалось на сеймі як прихильниками, так і противниками включення цих земель до Польщі. Татарські напади та перспектива турецької агресії породили у Речі Посполитій цілий напрям у політичній літературі, присвячений цим проблемам – турчики. У презентованій розвідці нас цікавитиме один з аспектів польських турчиків – проекти створення на українських теренах лицарської школи для польської шляхетської молоді.

Польська політична література віддавна привертала увагу істориків. Проте й досі не написано узагальнюючої праці. «Патріархом» у дослідженні польської політичної літератури можна вважати польського історика літератури Ст. Тарновського. З-поміж сучасних істориків публіцистика, турчики в тому числі, привертала увагу У. Аугустиняк, К. Баквіса, Я. Тазбіра, Т. Хинчевської-Хеннель. Українські історики також активно використовують польську публіцистику у власних дослідженнях. Слід виділити дослідження Д. Вирського, С. Лепявка, П. Саса, А. Стороженка, Н. Яковенко. У контексті предмету дослідження важливими є роботи В. Шевчука та В. Литвинова.

Наявність небезпечного сусіда на південно-східному прикордонні змушувала політичну та інтелектуальну еліту Польської, а трохи згодом і Польсько-Литовської держави шукати дієвих способів оборони кордону. Природним способом стримати постійні татарські наїзди здавалась побудова мережі фортець на шляхах нападів та квартирування у фортецях гарнізонів жовнірів. Але теорія розбивалась об реальність: на побудову фортець не було грошей, а шляхта не хотіла призначати нові податки. Щоб якось вирішити проблему, обов'язок побудови і утримання фортець на прикордонні переклали на короля і закріпили це в угоді шляхти з королем, яку монарх підписував після обрання (*pacta conventa*). Розквартирування гарнізонів на прикордонні передбачало, щонайменше, наявність цих жовнірів. На заваді знову ставала шляхта, яка категорично не дозволяла королю наймати значну кількість війська, побоюючись, що цим король зміцнить свою особисту владу і впровадить у державі тиранію. Традиційним способом оборони Польського королівства та Речі Посполитої було посполите рушення – загальне ополчення шляхти. Але рушення викликало багато нарікань через свою повільність та неохоту, з якою шляхта йшла до нього [2].

Із такої ситуації доводилось шукати вихід. Він міг бути у створенні на українських землях лицарської школи для шляхетської молоді. Проект, а точніше,

заклик до створення (самі проекти розроблялись пізніше) був оголошений Станіславом Оріховським-Роксоланом у промовах «Про турецьку загрозу» та «Напученні королеві польському Сигізмунду-Августу». Загалом, проблема оборони від татар і турків була однією з провідних у публіцистиці Роксолана. Для мислителя Україна (Русь) є землею, яку слід терміново рятувати: «Відбудуй її і порятуй мешканців, які уникли ворожого меча» [1, 25], – закликає автор короля. Саму ж Русь автор називає гімназією справжньої доблесті [1, 31]. Роксолан пропонував розділити всі воєводства на кілька частин, щоб вони по черговому несли сторожову службу на кордоні. Така схема, на думку автора, матиме окрім ефективного захисту держави відразу кілька переваг. По-перше, посполиті люди відпочинуть від податків. По-друге, молодь призвичаїться до військової служби і буде утримуватись від крайніх розкошів. Батьки завжди будуть уважно добирати для своїх дітей коней, зброю та слуг. Зрештою, військова амуніція завжди буде знаходитись вдома у шляхти, адже вони «певні будуть, що через три, чи там чотири роки згідно черги повернеться до них служба» [1, 32-33]. На цьому пропозиції Оріховського закінчуються. Про лицарську школу, як таку, Оріховський не пише, але В. Шевчук бачить у «Напученні» «чи не перший у XVI ст. проект державного піднесення України під керівництвом просвіченого польського монарха» [3, 133].

На противагу Оріховському, який не давав конкретних порад щодо «лицарської школи», інший гуманіст Анджей Фрич Моджевський докладно писав, хто і чим повинен займатись у школі, хоча ж цього поняття не використовував. Свої роздуми Фрич почав із твердження, що посполите рушення неефективне і оборона держави ненадійна. Щоб запобігти цьому, слід почати з підготовки молодих шляхтичів до війська. Молодь не повинна сидіти без діла, її потрібно готувати до служби. Організувати і слідкувати за цим процесом повинні досвідчені військові, що будуть найматись за публічні кошти. Молоді шляхтичі повинні виконувати значну кількість фізичних вправ. Окрім цього майбутні вояки повинні були навчитись користуватись різними видами зброї, освоїти основи стратегії і тактики ведення війни. Загалом, цілий розділ третьої книги автор присвятив опису знань і умінь, які повинна набути молодь за час підготовки. Своєрідною демонстрацією набутих умінь мали стати військові ігри, на яких шляхетські сини змогли б показати все, чому навчилися. Кращих на іграх повинен нагороджувати воєвода. «Не повинні залишатись осторонь оборони держави і дорослі шляхтичі, їх щороку потрібно відсилати на кордон, щоб вони там служили і набирались досвіду», – зазначає автор [7, 322-323].

Таким чином, вже на самому початку існування ідеї лицарської школи намітились два способи

її розуміння. Перший напрямок представляв Ст. Оріховський, який писав про Україну-Русь як про гімназію доблесті. Ми вважаємо, що в цьому випадку маємо справу лише із розумінням військової справи як лицарського заняття, яким повинні займатись лише шляхтичі. У такому разі будь-яке військо є гімназією доблесті і лицарською школою. А те, що у Оріховського такою школою є Україна-Русь, то це виникає з патріотичних настоїв автора, якого насправді широко турбувала доля рідного краю. Другий напрямок представляв А. Моджевський, для якого лицарська школа – публічна організація, що має чітку структуру, утримується за державний кошт, контролюється державою і виконує важливу функцію з підготовки молодого покоління шляхти до військової служби. А розташовуватись школа повинна на найбільш загрозованих землях Польського королівства – на Русі. Через всю польську політичну публіцистику середини XVI – середини XVII ст. (ту її частину, яка присвячена військовим справам) прослідковуються визначені два мотиви.

Ідеї лицарської школи виринали у різних виглядах в творах багатьох письменників. Зазвичай згадки про школу межували із критикою посполитого рушення. Так, Станіслав Сарніцький альтернативою рушенню вважав постійне затяжне (професійне наймане) військо. Відмовившись від використання посполитого рушення, Сарніцький, все ж таки, хотів використати шляхту для оборони держави, тому виступив з пропозицією сталої військової повинності шляхти, а не її участі у неефективному рушенні. У цьому контексті автор вважав, що шляхту слід використовувати у обороні, хоча ж від рушення відмовитись. Тому в своєму трактаті Ст. Сарніцький звертав особливу увагу на військову підготовку молоді шляхти, на запровадження школи верхової їзди, фізичної муштри, навчання плавання. В цьому простежується спільність його поглядів з проектами Моджевського [8, 47].

Але апологетом заснування справжньої лицарської школи на українських землях став київський католицький єпископ кінця XVI ст. Юзеф Верещинський. Його багаточисельні проекти користуються великою популярністю серед українських та польських істориків. Його називають утопістом, мрійником, йому навіть приписують авторство проектів відновлення української державності [3, 160]. Київський владика написав кілька творів на згадану тему, у яких розвивав ідеї адміністративно-територіальної організації українських воєводств з метою покращити оборону Речі Посполитої. Найповніше ідея лицарської школи розкрита автором у творі «Publika» (1594 р.). Верещинський пропонує створити на Задніпров'ї рицарську школу, в яку б з'їжджалась шляхетська молодь з усієї Речі Посполитої. Автор просто засипає читача пропозиціями щодо наповнення школи: це

і молоді шляхтичі, і місцеве населення, яке буде служити тут за визначену плату, і вибраницьке військо. Біскуп відразу пропонує створити 10-тисячне військо для оборони кордону (порівну гусарів і козаків), але на випадок крайньої потреби, погоджується на п'ятитисячне. Автор детально розробив шляхи фінансування «рицарської школи» і війська при ній. Але головною ідеєю твору було створення на Задніпров'ї рицарського ордену Хрестоносців, за прикладом мальтійських рицарів, які б були надійним щитом Польщі. В такому ордені сам Верещинський погодився доживати життя [12, 15]. За оцінкою Ст. Тарновського, саме в заклик створення ордену «апостольська ревність і проповідницький дух якнайкраще поєдналися з рицарським духом біскупа» [9, 543].

Проекти Верещинського розвивав Пьотр Грабовський – священик з Малополющі. У своєму творі «Zdanie syna koronnego» автор повторив ідею лицарської школи для молоді шляхти. Згідно пропозицій ксьондза, шляхтичі, які не досягли 30-літнього віку, повинні відбувати службу на українських територіях, зокрема на Поділлі. Таким способом прикордоння можна обороняти без витрати коштів з казни, а лише своїми силами [4].

Можна припустити, що Верещинський зі своїми проектами лицарської школи набув певної популярності у середовищі польської шляхти, адже більше ніж за 10 років після публікації «Publika» на його авторитет посилався анонімний автор коротенької брошури «Votum szlachcica pisane na seymiki u seym rok v Pańskiego 1606». Критикуючи посполите рушення за неефективність, анонім черговий раз озвучує пропозиції, які вже «висіли у повітрі»: закласти військову казну в кожному воєводстві, не відсилати щорічний податок Риму, а використовувати його на оборону. Автор посилався на твори Верещинського і закликає створити рицарську школу для шляхетської молоді, яка б теж захищала державу від татар [10].

Представниками іншого напрямку у розумінні лицарської школи були львівський архієпископ Ян Димітр Соліковський [5], поети Мартин Пашковський [6] та Войцех Кіцький. Всі вони належали до різних інтелектуальних кіл: Соліковський – представник політичної еліти держави, один з найвищих сановників Речі Посполитої; Пашковський – малопольський поет, який працював у Кракові і багато писав про небезпеку від татар і турків; Кіцький – представник добромільського культурного кола Яна Щасного Гербурта. Всіх їх об'єднувала турбота про Україну, хоча й кожного різних позицій. Всі вони користувались ідеєю лицарської школи. Але жоден з них не писав про школу як про організацію із окремою структурою та своїми правилами. Для них лицарська школа, як нам видається, була лише образом, який вико-

ристовувався, щоб критикувати недієву оборонну систему Речі Посполитої та небажання шляхти йти до посполитого рушення. Соліковський писав, що «рушення не всім подобається і іноді є навіть небезпечним», але «наша шляхетська повинність – захитати Річ Посполиту» [11, 9]. Саме тому шляхта повинна служити. Так вона зможе виконувати шляхетську повинність, тим більше, що, на переконання автора, «більше молоді шляхти було вбито при кухлі, ніж у військових виправах». «Шляхтич» вважає, що Україна буде «рицарською школою» для шляхти. Про службу у війську як про лицарську школу писав Пашковський [13] та Кіцький.

Тож можна стверджувати, що ідея створення лицарської школи на теренах українських воєводств вкоренилась у польській суспільно-політичній думці Речі Посполитої. За нашими спостереженнями лицарська школа, як ідея, існувала у двох варіантах. Перший – справжня школа / кампус зі своїми правилами та устроєм. У цій школі шляхетська молодь мала б навчатись військовому ремеслу і готуватись до справжніх воєн. Другий – літературний топос, який використовували, коли хотіли закликати шляхту активніше брати участь у посполитому рушенні і захищати найбільш загроженої від турків і татар землі держави. Засновником першого напрямку був А. Моджевський, другого – Ст. Оріховський.

Посилання

1. Оріховський С. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу // Українські гуманісти епохи Відродження: антологія. У 2-х ч. – К.: Основи, 1995. – Ч. 1. – 1995. – С. 23-60.
2. Пилипенко В. Посполите рушення та його критика у суспільно-політичній думці Речі Посполитої середини XVI – середини XVII ст. // Беларусь і сусідзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальных і мыждзяржавуных адносін / Зборнік навуковых артыкулаў. – Гомель, 2012. – С. 21-24.
3. Шевчук В.О. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI-XVIII ст. – Книга 1. – К.: Грамота, 2007. – 720 с.
4. Grabowski P. Zdanie syna koronnego o pięciu rzeczach rzezcyp. polskiej należących. – Kraków : Wydaw. Biblioteki Polskiej, 1858. – 109 s.
5. Kotarski E. Publicystyka Jana Dymitra Solikowskiego. – Toruń : TNT; Poznań : Państwowe Wydaw. Naukowe, 1970. – 197 s. (Prace Wydziału Filologiczno-Filozoficznego ; T. 22. ; Z. 1).
6. Kuran M. Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. – Łódź, 2012. – 663 s.
7. Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej; [przekł. Edwina Jędrkiewicza; wstęp Łukasza Kurdybachy; red. nauk. i koment. Stanisława Bodniaka]. – Warszawa : Państw. Instytut Wydawniczy, 1953. – S. 674.
8. Sikorski J. Księgi hetmańskie Stanisława Sarnickiego na tle piśmiennictwa wojskowego w Polsce XVI wieku // Studia i materiały do historii wojskowości. – 1966. – T. XII. – S. 3-62.
9. Tarnowski St. Pisarze polityczni XVI wieku; wstępem i przypisami opatrzył Bogdan Szlachta. – Kraków : Ośrodek Myśli Politycznej: Księgarnia Akademicka, 2000. – 925 s. (Biblioteka Klasyki Polskiej Myśli Politycznej ; t. 1).
10. Votum szlachcica pisane na seymiki u seym rok v Pańskiego 1606. – B. m. dr. – 1606.
11. Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego, o założeniu skarbu rzeczypospolitej i o obronie krajów ruskich, napisana

ne od autora roku 1589. a teraz między ludzi podane. Kraków 1596. / Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. – Kraków, 1859. – 33 s.

12. Wereszczyński J. Publika ... [] // Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego. – Kraków : nakł. Wydawnictwa Biblioteki Polskiej. – 1858. – S. 1-34.

13. [Zadora] Traktat de offensive bello: abo Uprzejme zuczliwie Wiernego Polaka do wŃech Obywatelów Koronnych podanie do Rządu y gotowey potężności w Rzeczypospolitej. – В. м. др., 1613.

Пилипенко В.Н. Проекты рыцарской школы в Украине в польской политической публицистике середины XVI – середины XVII вв.

Статья посвящена анализу идеи создания рыцарской школы для шляхетской молодежи, которая существовала в польской общественно-политической мысли середины XVI – середины XVII вв. Автор выделяет два аспекта существования идеи школы: как реальной организации по военной подготовке и как литературный топос. Исследователь утверждает, что автором идеи школы как организации можно считать Анджея Фрича Моджевского, второе направление представлял Станислав Ореховский.

Ключевые слова: политическая публицистика, рыцарская школа, литературный топос.

Pylypenko V.M. Projects of knight schools in Ukraine in Polish political publicism mid. XVI – mid. XVII c.

The article is dedicated to the analysis of idea to create knight schools for Polish noblemen which existed in Polish publicism mid. XVI – mid. XVII c. The author distinguishes two variants of the idea: as a real institution for military training and as literary topos. The researcher comes to the conclusion that the author of the idea about school as a military training was Andrzej Frycz Modrzewski, the second idea can be found in the works of Stanislaw Orzechowski.

Key words: political publicism, knight schools, literary topos.

26.02.2013 р.

УДК 94(477):947.7«1649/1654»

В.О. Щербак

ЗДОБУТТЯ ПОЛІТИЧНОГО СТАТУСУ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

У статті аналізується шлях гетьманського уряду від Зборівської угоди 1649 р., якою визнавалася територіальна автономія Війська Запорозького в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств, до утвердження політичного статусу Української козацької держави, зафіксованого в «Березневих статтях» 1654 р.

Ключові слова: Визвольна війна, Військо Запорозьке, політичний статус, Богдан Хмельницький, українсько-російський договір.

Створення основних засад державності на першому етапі Визвольної війни стало знаковим надбанням політичної культури українського етносу ранньомодерної доби та давало вагомі підстави для їх розбудови. Водночас, здобуття територіальної автономії Військом Запорозьким ратифікацією Зборівської угоди 1649 р. передбачало існування в межах трьох руських воєводств – Київському

Чернігівському і Брацлавському паралельних урядових та козацьких адміністративних структур. Значна частина повстанців змушена була повертатися під владу своїх попередніх господарів і відбувати кріпацькі повинності. Не сприяла державотворенню й ненадійність союзу з татарами і загострення стосунків гетьмана Богдана Хмельницького із Запорозжям.

Вітчизняна та зарубіжна історіографія вже зверталася до оцінки «Березневих статей» 1654 р. [2; 3; 4; 7; 8; 12; 13; 15]. Розмаїття тверджень пояснюється рівнем політико-правової думки при трактуванні документу, оригінал якого до сьогодні не віднайдено. Разом з тим, у визначенні юридичної природи, змісту та значення українсько-російського договору оминалось увагою питання політичного статусу Війська Запорозького. Тому завданням даної статті є дослідження формування основ позиції Б.Хмельницького, що вплинули на характер державного статусу козацької України в середині XVII ст.

У руслі реалізації Зборівської угоди до початку 1650 р. було утворено 16 козацьких полків, інтенсивно формувалася власна судова система, утверджувалися прерогативи гетьманської влади. Підпорядкування королю Речі Посполитої не стало на перешкоді Б. Хмельницькому діяти самостійно у вирішенні питань внутрішньої та зовнішньої політики Війська Запорозького. Тому закономірно, що гетьманом виношувалися плани заснування власної династії через налагодження родинних зв'язків із представниками монарших дворів сусідніх країн. Зокрема, він намагався одружити свого старшого сина Тимоша, на якого покладав великі сподівання, з донькою молдовського володаря князя Василя Лупу Розандою. Очевидно, що й зближення з Туреччиною, уряд якої надав Б. Хмельницькому титул «князя руського», здійснювалося для оформлення монархічного правління у формі спадкового гетьманства. Разом з тим отримання князівського титулу з рук іноземного володаря могло бути поставлене під сумнів козацькою спільнотою. Відповідно Б. Хмельницький обрав інший шлях, а саме перетворення гетьманської влади, яка дістала визнання і підтримку більшості населення, у спадкову монархію.

У ході Визвольної війни козацький гетьман Б. Хмельницький ставав репрезентантом ідеї соборності українських земель, називаючи їх «нашою землею», «батьківською землею», «вітчиною». У зверненнях до короля Речі Посполитої він наполягав на дотриманні «наших прав і вольностей», скасуванні унії та повернення православної церкви відібраних у неї храмів, монастирів і маєтностей. Формально підпорядковуючись польському монарху, гетьман фактично діяв як самостійний володар, що сприяло зростанню його авторитету в українському суспільстві. Литовський канцлер А. Радзивілл восени 1650 р. звернув увагу на те, що